

PHILOLOGICAL SCIENCES

STRUCTURAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH ANTHROPONIMIC COMPONENT "BIS"

Dyshleva G.

lecturer of the chair of professional foreign languages National aviation university, Kyiv, Ukraine

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ З АНТРОПОНІМІЧНИМ КОМПОНЕНТОМ "БІС"

Дишлева Г.В.

викладач кафедри іноземних мов за фахом Національного авіаційного університету, Київ, Україна

DOI: [10.24412/3453-9875-2021-77-2-32-35](https://doi.org/10.24412/3453-9875-2021-77-2-32-35)

Abstract

The article is devoted to the study of semantic features phraseological units with an anthroponymic component which create a demonological image of a person, in particular on the example of the demon-name "bis". The peculiarities the origin of these phraseological units which determine the specifics of their functioning are substantiated, their difference from other demon-names is determined, the division into semantic groups is carried out, the most important characteristics of these phraseological units are defined, the polysemy of phraseological units is analyzed.

Анотація

Стаття присвячена дослідженню семантичних особливостей фразеологізмів з антропонімічним компонентом, які створюють демонологічний образ людини, зокрема на прикладі демономену *bis*. У роботі обґрунтовано особливості походження цих фразеологічних одиниць, якими зумовлена специфіка функціонування, визначено їхню відмінність від інших демономенів, здійснено поділ на семантичні групи, виокремлено найважливіші характеристики зазначених фразеологізмів, проаналізовано полісемію фразеологічних одиниць.

Keywords: demon-name, demonological image of a person, phraseological units with anthroponymic component, semantic characteristics of phraseological units with demon-name "bis", polysemy of phraseological units.

Ключові слова: демономен, демонологічний образ людини, фразеологізми з антропонімічним компонентом, семантичні характеристики фразеологізмів з демономеном "біс", полісемія фразеологічних одиниць.

Найбільшим і неоцінним скарбом будь-якого народу є його прадавня духовна культура, спадщина пращурів, що, вочевидь, втілює етнічні нюанси усіх моментів минувшини. Дослідники підходили у своїх наукових розвідках з різних аспектів до проблеми вивчення давніх вірувань українців, особливо демонології як невід'ємного складника традиційної духовної культури. Лінгвісти зацікавилися українською демонологічною лексикою й фразеологією лише у другій половині ХХ ст. Предметом їхньої уваги стали походження, етимологія, мотиви номінації, творення, функціонування демонологічних назв, аналіз окремих демономенів чи тематичних груп в етимологічному, дериватологічному, ономазіологічному та функційному аспектах (Б. В. Кобилянський [1980], Й. О. Дзензелівський [1993], Т. Б. Лукінова [1982] та ін. Демонологічна лексика різних етнографічно-культурних зон відрізняється неоднорідністю семантичного поля, територією поширення і функціонування. Комплексному аналізу найменувань зазначеної тематичної групи лексики присвячені фундаментальні праці: „Гуцульська міфологія. Етнолінгвістичний словник” Н. В. Хобзей [2002] і дисертація Н. І. Тяпкіної „Демонологічна лексика

української мови” [2006]. Це питання досліджувалося у наукових розвідках О. М. Левкивської (поліські говірки), М. І. Толстого, Л. М. Виноградової та інших. Значний внесок у розв’язання проблем слов’янської, а у її складі й української демонології, зробили російські дослідники, укладачі етнолінгвістичного словника “Славянские древности” [1995-2012] за ред. М. І. Толстого. Лексикографічна праця містить велику кількість українського мовного матеріалу із вказівкою на регіон поширення. Лексикологічні праці присвячені комплексному вивченню демонологічної лексики сучасної української мови, виявленню особливостей її функціонування в українськомовному просторі; при аналізі фразеологічних одиниць мовознавцями за мету було поставлено вивчення лінгвокультурних конотацій демономенів (зокрема, дідько, чорт, біс, сатана, диявол), розкриття міфологічного етнокоду культури у фразеології української мови. Наше завдання полягає у дослідженні цілісного демонологічного образу людини, створеного фразеологізмами з антропонімічним компонентом *bis*, характеристичі семантичних проявів його інтерпретації, виокремленню відмінностей, якими відрізняються відповідні фразеологічні одиниці.

Група фразеологічних одиниць з антропонімічним компонентом *біс* досить велика за кількістю, оскільки цей іменник належить до найуживаніших синонімів слова *чорт*. На близькість цих понять вказує В. В. Скуратівський: “Про людей зі схожими характерами або вдачами кажуть: “Під чорним лісом спіткався чорт із бісом” [3, с. 168]. І хоч у побутовому мовленні нині майже не розрізняють ці дві назви, у давні часи вони стосувались окремих персон. Як пояснює В. В. Скуратівський, основна їхня відмінність була у місці перебування: якщо чорти “... живуть поруч з людьми, то в бісів було постійне помешкання – далекі ліси з густими заростями й непрохідними місцями. За народною уявою – це чорт великих розмірів з густою чорною шерстю. Він полюбає чорний (перестарілий) ліс, в якому ростуть віковічні дерева, покриті міхом, усамітненість, спокій і затишок. ... йому відводили чітко визначену роль – нечестивця лісових нетрищ. Це засвідчують численні прислів'я та приказки: “Де ліс, там біс”, “Побий на бісові ліс, то все з біса буде біс”, “Кожен біс тягне в ліс”, “Ліс лісом, біс бісом” [с. 168]. Хоча, на думку В. В. Жайворонка, етимологія цього слова, як і багатьох інших демононімів, затемнена, “... бісами могли називати язичницьких жерців, яким доручали запалювати священне вогнище на жертovníку, коли проводилось богослужіння з магічними заклинаннями, пов'язане з прокуванням майбутнього” [2, с. 40], отже, це поняття сформувалося ще в дохристиянські часи. Однак, енциклопедія “Українці” [1992], укладена А. П. Пономарьовим, дає тлумачення цього слова, яке пов'язане із прийняттям християнства: “... назва істот, які колись були ангелами, але не зберегли своїх почесей, відійшли від Бога, зрадивши його, і стали “ангелами сатани” [5, с. 34].

У словнику “Слов'янський світ” [2008] О. А. Кононенко обґрунтовує давнє походження цього персонажа: “Слово “біс” виникло раніше, ніж слово “чорт”, у індоєвропейських мовах – “світло, блиск; блищати, світити”. Біс – оманливий блиск, що підтверджують народні назви наркотичних рослин – бісина, біс-дерево. Звідси й “біситися”, “біснуватий”, “бісівський”, тобто той, хто впадає в лютість, скаженість [4, с. 222]. Цю характерну властивість біса підкреслює й дослідник української міфології В. В. Гнатюк: “... в найдавніших писемних пам'ятках біс найчастіше фігурує саме як безтілесний дух, що вселяється в живі істоти, насамперед у людину, і спонукає її до різних гріховних вчинків, навіть суїцидного характеру. Звичайно, таку властивість приписують і чортові, однак названа риса у чорта друго- або й третьорядна, а в біса – головна” [1, с. 386]. У енциклопедії “Українці” виділено кілька типів цього представника демонічних сил: “У давніх українців “біс” слугував для позначення всіх демонологічних персонажів або як позначення категорій духів: “біс на обійсті” – домовик, “біс полуденний” – полудниця, “біс-волосатик” – лісовик” [5, с. 34].

Фразеологізми з антропонімічним компонентом *біс* відзначаються різноманітністю семантики.

У переважній більшості фразеологізмів цієї підгрупи антропонімічний компонент *біс* є основним, єдиним, який не має інших варіантів (*чорт, дідько, сатана, диявол*). Оскільки найчастіше за допомогою цих фразеологічних одиниць людина дає оцінку дійсності, то найважливішою серед семантичних характеристик є *вираження її емоційного стану*.

Фразеологізми (*кий його біс; біс із ним*) передають емоції, що відчуває людина:

1) при усвідомленні безвиході, марності зусиль:

За що це нас, братця, позапирали в цю тісну хурдигу? – питає Максим, оглядаючи чорні, як сажка, стіни некрутської. – А щоб не втік! – одказав хтось. – Та кий його біс думав тікати (Панас Мирний).

2) і як результат – прийняття протилежної думки, вимушена згода з діями інших осіб:

Біс із ним, хай уже йде та вчиться (Ю. Збанацький).

Фразеологічні одиниці (*біси його батькові; у біса (який у біса; якої бісової матері; до бісової (лихої, чортової) матері* – стрижневим компонентом є слово “бісової”, саме з ним найчастіше фіксується цей вираз; *на біса (бісового батька); отуди к бісу*) вживаються на позначення широкого спектру емоцій:

1) здивування: *Старий, давай поставимо. Я вже і дерева в лісника напирала. – Та чи тобі, жінко, ця вже набридла? – В цій тісно, старий! – Отуди к бісу: прожила весь вік – не було тісно, а тепер танцювати на старість по хаті зібралась? (А. Дімаров).*

2) незадоволення власною поведінкою:

І я зовсім забув науку дядька Кипріяна, біс його батькові, про наші лихі думки та вчинки (В. Шевчук).

3) роздратування:

– На бісового батька ти оце завітчала колючками драбину, неначе молоду до вінця! – гукнув він (Кавун) до жінки (І. Нечуй-Левицький).

4) злість:

Цар скипів, почав кричати: – Я його не хочу знати! І який він в біса князь? (Л. Первомайський).

Крім емоційного стану, виражає зацікавлення людини діями іншої особи і кількістю предметів (у цьому випадку – метафоричне вживання слова “зірочки” для іронічного зображення несправжніх, вигаданих героїв).

Пішла баба з тов риципков до аптиці. Дала аптекарєві, а сама, біси його батькові, мудра, дивисьи, як він ме тот лік вілагоджувати (В. Стефанік).

Розвелось “зірочок” до бісової матері, та все неяскаві (З газети).

Надання людиною емоційної оцінки дійсності зумовлено її *психічним станом*, репрезентованим двома фразеологізмами (*біс вселився (поселився); грали (горіли) бісики*). Згідно з віруваннями давніх українців, біси – це “... велетні або духи різних хвороб, які вселяються в людину” [20, с. 34], отже, вони могли керувати її діями, змушуючи до різних

вчинків. Зазначені фразеологічні одиниці характеризують психічний стан людини як:

1) протиріччя, незгоду з іншими особами: *Та коли переступили поріг готелика, ... знов поселився в Тетяну Василювну біс незгоди (П. Загребельний).*

2) незвичну, непритаманну людині поведінку: *Якісь, певне, лихі бісенята вселилися в молоду Олімпіаду. Господарка такі коники викоментарювала, що я аж з дива на ніч перехрестився (О. Ковінька).*

3) грайливий, піднесений настрій або його відсутність: *Це його швидше тишило, бо в очах у діда грали якісь лукаві бісики, а під крочкуватим носом смикалися вуса, старий безжурно посміхався (Ю. Збанацький).*

Ментальні особливості, виражені фразеологізмами (*біс його знає; біс зна що; не з біса лукавий*), характеризують людину, яка:

1) сумнівається у правильності рішень:

Вже й дома Давид думав-думав про того Миронова. Головне, що наче на вигляд і нічого, чоловік не викликає жодних сумнівів, ну, а на балачку, біс його знає: таке верзе та все оком мружить підозріло (А. Головка).

2) говорить нісенітниці:

Верзе біс зна що та й думає: Ми то не розберемо (Т. Шевченко).

3) змінює поведінку залежно від обставин: *Не з біса лукавий і коптан! Аж заплакав, як зустрів Оксану (Г. Квітка-Основ'яненко).*

Фразеологічна одиниця (*біс ногу зломить*) також створює ментальний образ людини, оскільки визначає складність дії, для вирішення якої потрібні неабиякі розумові здібності.

Гадав Левко, що нема в світі вреднішого зілля, аніж баби. З ними сам біс ногу вломить (М. Стельмах).

Особливості **поведінки людини** характеризують фразеологічні одиниці (*біс попутав; бісики пускати (робити, посилати); бісиків підпускати*), які визначають її як:

1) поведінку, викликану намаганням виправдати власні хибні дії чи рішення, що суперечать моральним або правовим принципам суспільства:

Біс попутав, кого застукував, наприклад, та й зараз ще застукує в чужої жінки, тому теж нічого не лишалось робити, як валити все на біса: попутав, сякий-такий!.. Плутає біс і деяких касирок, продавців чи любителів різних приписок, липових звітів чи рапортів про дострокове виконання планів (В. Чемерис).

2) поведінку, викликану намаганням привернути увагу, сподобатися:

Кожна [панянка] навперейми перед подругою наряджалася якнайкраще, були й такі, що й бісики перед дзеркалом учились пускати (Панас Мирний).

3) поведінку, викликану намаганням схилити людину до протилежної думки:

Князь іспитував православну віру і кріпко тримався свого закону. Як біля його не заходжувались єзуїти, яких бісиків йому не підпускали, а нічого не вдіяли (О. Стороженко).

Ставлення людини до інших осіб передається фразеологізмами, утвореними прикметником *бісів*

у сполученні з різноманітними іменниками (у переважній більшості – на позначення родинних зв'язків). Фразеологізми (*бісів (дияволів, чортів, гадів) син*); *бісів хлопець; бісова личина; бісова душа; бісові діти*) мають емоційне забарвлення і характеризують ставлення як:

1) захоплення іншою людиною: *Чуб хвилястий, наплюсений. Брови рівні, очі блищать. Красивий, бісів хлопець (В. Кучер).*

2) насмішку: *Позад себе він чує приглушений регіт – з нього ж, бісові діти, насміхаються (М. Стельмах).*

3) невдоволення: – *Заснеш ти сьогодні чи ні, бісова дитино? – накричала на неї Олена (Г. Тютюнник).*

4) здивування:– *Ах ти ж, бісова личино! – смачно вилаявся запорожець. – Куди це ти лізеш з своїм ятаганом?(П. Куліш).*

5) повчання:

Та йди ж ти, бісів сину, людям поклонися за честь (М. Стельмах).

6) звинувачення: *Та трапляються частенько ще такі грамотії, Що буває, як напише, усе накрутить, бісів син (П. Глазовий).*

7) ненависть:

Він повертає додому, обдумуючи дорогу, як найкраще віддячити Трояну. Бісова душа!..Господарів рівняє до нечистої сили (М. Стельмах).

У фразеологізмі (*бісів (дияволів, чортів, гадів) син*) – стрижневим словом є прикметник *бісів*. Варіативні компоненти можуть позначати ставлення до людини як:

1) ненависть, бажання помститися: *Процайся лишень, дияволів сину, з матір'ю та з сестрою, бо вже недовго рясст топтатимеш (П. Куліш).*

2) зневагу: *Лайка й крики не дали кошовому далі говорити. – Клади булаву! Клади, гадів сину, зараз же булаву (О. Довженко).*

3) образу:– *Ідете, чортів сини, – сказав замучений старий ткач Опанас Чиж (О. Довженко).*

Фразеологічні одиниці (*бісом дивитися; посилати (послати) до бісового батька; взяв би тебе біс; нехай йому біс*) визначають негативне ставлення однієї людини до іншої або до явищ природи, а саме:

1) відраза, огида: *Плив-плив Еней, що аж обридло, І море так йому огидло, Що бісом на його дививсь (І. Котляревський).*

2) зневага: *Йому не вгодиш: переступиш – зле, не доступиш – зле; все бісом дивиться! (М. Коцюбинський).*

3) недобррозичливість:

Йде голодний Лев по стежці, Раптом бачить: на травичці П'яний Засць спить. – Де ти знову нализався, Взяв би тебе біс (П. Глазовий).

4) приниження: – *Ти ніколи путнього слова не скажеш! До тебе з ласкою, а ти – з серцем! Тебе просиш, а ти до бісового батька посилаєш (Панас Мирний).*

5) байдужість:

Сі панове не знають, яку шкоду вони роблять всій справі своєю безличністю. Ну, та нехай їм біс!

(Леся Українка).

Негативне ставлення до людини, зумовлене емоційним станом мовця, передають також фразеологізми (*іди собі к бісовому батькові (к нечистій матері); іти до біса; к бісовій (лихій, нечистій) матері*), які визначають його як:

1) незадоволення діями інших осіб:

– *По копі з шагом...більш не можна дати за хліб...– Іди к бісовому батькові, – одрубав Чіпка та й пішов сам до хати (Панас Мирний).*

2) незгоду з іншими особами:

Нехай ідуть собі до біса, бо це біс їм ту криву гадку й нашентав. Я ж за Юстину ще повоюю (В. Шевчук).

3) приниження: – *Цить, підла! – крикнув на неї пан. – Не реви, а не то убирайся к бісовій матері (Панас Мирний).*

4) ворожість:

– *Та вищий! – Ну тебе к лихій матері (М. Куліш)*

Фразеологічні одиниці (*біс злизав; біс узяв (вхопив)*) характеризують **долю людини** як:

1) безвихідне, скрутне становище, що загрожує смертю:

Сомка твого вже біс і ізлизав – не бійсь, не викрутиться з запорозьких лап! (П. Куліш).

Недарма ж кажуть люди, що поки ситий суходне, то худого й біс візьме

(П. Козланюк).

2) раптово, наглу смерть:

Мов пара отрутна, штрикнув [напій] його в ніс. І скрикнув Василь, і вхопив його біс (В. Самійленко).

Квалітативна характеристика репрезентована багатозначним фразеологізмом (*до біса*), який позначає:

1) кількісний вимір:

а) живого світу:

Качви тієї й справді в Інгульській заплаві було до біса (О. Сизоненко).

б) різноманітних об'єктів: *Дурниці вареники і варяниці, інша справа борці, – хоч поганій, так до біса (Укр. присл.)*

в) матеріальних благ: – *Та й до біса ж у цього паши всякого надбання! Якби підпалити – днів зо три горіло б! (М. Пригара).*

2) ступінь вираження фізіологічного стану:

– *Гаразд, гаразд, докторе, – заспокоїв його жартуючи Яремченко, – я дуже терплячий гість,*

хоч, правду кажучи, до біса зголоднівся (Д. Бедзик).

3) оцінка розумових здібностей: *Леонтій Леонтійович – людина статечна, розумна і до біса хитра (П.Кочура).*

4) емоційне вираження психічного стану людини:

а) роздратування:

Та забирайтесь ви всі до біса з вашим Мальваним (І. Кочерга).

б) обурення: *Не вперше її чути від чоловіка:.... Збудую [канал] і більше не буду..... кину до біса, кладовищом або завгаром піду (О. Гончар)*

в) злість: *Ще точились на точилі, .. Свого майстра цюк в коліно! “Тю до біса! - крикнув з болю Майстер і штурнув сокиру. – Війся ти собі по миру І гризись сама з собою! “ (І. Франко).*

Фразеологізми з антропонімічним компонентом *біс* відзначаються різноманітністю семантики. У переважній більшості фразеологізмів цієї підгрупи антропонімічний компонент *біс* є основним. Найважливіша серед семантичних характеристик – вираження емоційного стану людини. Фразеологічні одиниці відзначаються полісемією, що дозволило віднести їх до різних підгруп. Проте значна кількість характеризується різноманітними відтінками одного значення у межах певної підгрупи, зокрема, фразеологічні одиниці на позначення ментальних характеристик можуть передавати емоційну оцінку дійсності. Окремі фразеологізми набувають експресивних конотацій у мовленні, увиразнюючи демонологічний образ людини.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гнатюк В. В. Нарис української міфології. – Львів.: Інститут народознавства НАН України, 2000. – 264 с.
2. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: нариси. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
3. Скуратівський В. В. Русалії. – К. : Довіра, 1996. – 784 с.
4. Слов'янський світ: ілюстрований словник-довідник міфологічних вірувань / упор. О. А. Кононенко. – К. : Український літературно-культурний центр, 2008. – 784 с.
5. Українці: народні вірування, повір'я, термінологія / упор. А. П. Пономарьов. – К. : Либідь, 1992. – 640 с.